

Choroba psychiczna? Relacje Jana Stanisława Sapiehy z rodziną i otoczeniem

Człowiek od momentu narodzin był poddawany oddziaływaniu otoczenia na życie, kontakty społeczne, relacje rodzinne. Pierwszym, najbliższym człowiekowi otoczeniem jest jego rodzina, rodzice, rodzeństwo, opiekunowie – to poprzez ich wpływ kształtuje się osobowość dziecka. Propagowany w literaturze staropolskiej i w poradnikach gospodarskich, a realizowany w praktyce model rodziny był oparty na strukturze patriarchalnej. Ojciec – mąż – gospodarz był panem wszystkiego, to wokół niego koncentrowało się życie rodzinne i małżeńskie. Zadaniem kobiety było przede wszystkim macierzyństwo i gospodarstwo domowe, a także stanowienie dla męża podpory. Najważniejszym aspektem życia rodzinnego było wychowanie potomstwa, którego głównym celem było utrzymanie pozycji domu, działanie na chwałę Bożą i pożytek publiczny.

W tym miejscu należy postawić pytanie: w jakim otoczeniu dorastał, wychowywał się młody Jan Stanisław Sapieha, co kształtowało jego osobowość? Jakie nawiązywał relacje z rodziną i otoczeniem? Czy w rodzinie Sapiehów miały miejsce przypadki choroby psychicznej?

W nowożytnej Europie osoby dotknięte chorobą psychiczną były postrzegane jak dzikie zwierzęta, opętane przez siły nieczyste. Przez niemal całą Europę przetaczała się fala procesów o czary, a osoby uznane za obłąkane spłonęły na stosach. W Europie Zachodniej chorzy psychicznie byli przede wszystkim izolowani od społeczeństwa. Nieco inny stosunek do tego rodzaju schorzeń panował we wschodniej części Europy. Pod wpływem Kościoła wschodniego chorobę psychiczną postrzegano w sposób dualistyczny, to znaczy demonicznie i sakral-

nie. Obłąd traktowany był z dużą dozą humanitaryzmu¹. Chorzy przebywali pod opieką rodziny bądź w przyklasztornych przytułkach. Pierwsze szpitale przeznaczone wyłącznie dla nich powstawały w Krakowie (1534), Gdańsku (1542), Wilnie (1635) i Warszawie (1659 – Szpital Świętego Jana Bożego prowadzony przez bonifratrów)². Istotnym czynnikiem wpływającym na sposób postrzegania osoby dotkniętej chorobą psychiczną był jej status społeczny.

Najbliższym, a zarazem pierwszym otoczeniem Sapiehy była jego rodzina, ojciec, macocha, rodzeństwo, klienci jego ojca Lwa. Następnie, wraz z rozwojem jego kariery politycznej, krąg ludzi, z którymi Jan Stanisław pozostawał w kontakcie, ulegał rozszerzeniu.

Na potrzeby artykułu postaram się omówić jak przedstawiały i zmieniały się relacje Jana Stanisława Sapiehy z rodziną i otoczeniem wraz z postępującą chorobą.

Jan Stanisław Sapieha urodził się 25 października 1589 r. w Mołodecznie. Był on najstarszym synem Lwa Sapiehy. Jego matką była pierwsza żona Lwa, Dorota Firlejówna. W wielu niespełna dwóch lat został osierocony przez matkę³. W 1599 r. jego ojciec zawarł kolejny związek małżeński z szesnastoletnią wówczas córką Krzysztofa Mikołaja „Pioruna” Radziwiłła i Katarzyny Tęczyńskiej, Elżbietą (Halszką)⁴. Z okazji ślubu Jan Stanisław Sapieha napisał *Epithalamivm na wesele Jaśnie Wielmożnego Pana Pana Leona Sapiehi [...] y [...] Elżbiety Radziwiłówny*, w którym Halszkę nazywał *śliczną Księżną z domu cnych Radziwiłłów*⁵. Zachowana korespondencja świadczy, iż Jan Stanisław pozostawał w dobrych relacjach ze swoją macochą, nazywał ją matką, wielokrotnie zwracał się do niej o pomoc i wstawiennictwo u ojca⁶.

Lew Sapieha dużą uwagę skupił na jego wykształceniu. Zapewne w latach 1599–1600 kształcił się u jezuitów w Akademii Wileńskiej pod kierunkiem jezuity Mikołaja Łęczyckiego (Lancici)⁷. Na potrzeby edukacji młodego Sapiehy

¹ W.A. Brodniak, *Choroba psychiczna w świadomości społecznej*, Warszawa 2000, s. 93.

² T. Bilikiewicz, J. Gallus, *Psychiatria polska na tle dziejowym*, Warszawa 1962, s. 121.

³ H. Lulewicz, *Jan Stanisław Sapieha*, PSB, t. XXXIV, z. 134, Wrocław 1992–1993 s. 624.

⁴ Lew Sapieha do Krzysztofa Radziwiłła w Kokoenhauzie, 20 V 1599; Lew Sapieha do Jana Zamoyskiego, w Wilnie, 26 VI 1599 w: *Archiwum Domu Sapiehów*, wyd. A. Prochaska, Lwów 1892, s. 218; Ślub miał miejsce 20 VI 1599 r.

⁵ BK, Cim. Qu. 2632, s. 3, *Epithalamivm na wesele Jaśnie Wielmożnego Pana Pana Leona Sapiehi [...] y [...] Elżbiety Radziwiłówny [...] Przez mię Jana Sapiehę [...] syna i służę Ich Mści uprzeymie napisane*.

⁶ LNB im. W. Stefanyka, Oddział Rękopisów, F. 103, teka 154, k.605, Jan Stanisław Sapieha do Halszki z Radziwiłłów Sapieżyny, 12 V 1606 r. z Wurzburga.

⁷ *Sapiehowie. Materiały historyczno-genealogiczne i majątkowe*, Petersburg 1891, t. II, s. 2.

Dawid Hilchen, prawnik, napisał *Institutiones seu elementa iuris*⁸. Był członkiem studenckiej Sodalicji Maryjnej działającej w Akademii Wileńskiej. Kolejnym miejscem jego edukacji od 1603 r. było Kolegium Jezuickie w Brunsberdze (Braniewie).

W latach 1606–1607 przebywał na Uniwersytecie w Würzburgu, następnie przez Frankfurt nad Menem udał się do Francji⁹. Przebywając w Paryżu miał wówczas możliwość pobierać naukę u bibliotekarza Henryka IV i profesora Sorbony Isaaca Casaubonusa¹⁰. W swojej peregrynacji zwiedził Lowanium i Norymbergę. Jak przystało na głowę rodu, Lew Sapieha starał się kierować karierą polityczną syna. Sądowe starostwo słonimskie objął jeszcze przed wyjazdem za granicę¹¹.

W 1609 r., tuż po powrocie z zagranicy, Jan Stanisław został przyjęty na dwór królewski jako dworzanin pokojowy¹². Pełniąc tę funkcję miał możliwość nabrania ogłady towarzyskiej, a także nawiązania osobistego kontaktu z królewiczem Władysławem. To wówczas zapewne narodziła się przyjaźń trwająca niemal przez całe życie Jana Stanisława Sapiehy. Prowadzili ze sobą korespondencję, królewicz Władysław nazywał go „najmilszym przyjacielem i zapewniał o przyjaźni do śmierci”, a także dzielił się informacjami o postępach w kampanii moskiewskiej¹³. Jan Stanisław Sapieha wraz z ojcem przebywali w otoczeniu dworu królewskiego, towarzyszyli Zygmuntowi III podczas wyprawy przeciwko Rosji w 1609 roku. 11 grudnia 1611 r. otrzymał nominację na urząd podstolego litewskiego¹⁴.

W kolejną podróż po Europie wyruszył pod koniec roku 1611, jednak już na początku 1612 r. (23 I), będąc w Ingolsztadzie, zwracał się do ojca z prośbą o zezwolenie na powrót¹⁵. W trakcie zagranicznych wyjazdów Jan Stanisław Sapieha uczestniczył w ważnych wydarzeniach mających miejsce na arenie europejskiej. W marcu 1612 r. Zygmunt III informował Macieja II, iż przybędzie Jan Stanisław zainteresowany przebiegiem elekcji nowego cesarza¹⁶.

⁸ BJ, rkps. 2279, k. 1–121.

⁹ H. Lulewicz, *Sapieha...*, s. 624.

¹⁰ Tamże, s. 624.

¹¹ Tamże.

¹² *Urzędnicy centralni i dostojnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV–XVIII w. Spisy.*, oprac. H. Lulewicz, A. Rachuba, Kórnik 1994, s. 165.

¹³ LNB, F.103, teka 557, k. 143 Królewicz Władysław do Jana Stanisława Sapiehy 28 IV 1618 r.

¹⁴ Jan Stanisław Sapieha dworzanin pokojowy JKM, starosta słonimski otrzymał nominację po Mikołaju Hlebowiczu, *Urzędnicy centralni...*, s. 165.

¹⁵ H. Lulewicz, *Sapieha...*, s. 625.

¹⁶ Zygmunt III do Macieja II, króla Czech i Węgier, z Warszawy 18 III 1612; Zygmunt III do arcyksięcia Ferdynanda, z Warszawy 18 III 1612, *The House of Vasa and the House of Austria. Correspondence*.

Naturalnym spadkobiercą Lwa Sapiehy jako głowy rodu miał zostać Jan Stanisław. W związku z tym klienci jego ojca zwracali się za jego pośrednictwem o pomoc i opiekę¹⁷. W liście pisanym 18 sierpnia 1625 r. Jan Stanisław Sapieha prosił ojca o wstawiennictwo dla Bogdana Steckiewicza w staraniach o urząd podkomorzego orszańskiego „za terażniejszą wakancyją urzędu podkomorskiego orszańskiego J.M. Pan Bogdan Steckiewicz prosił mię o przyczyną do W.M. pana abyś go łaską swą na pomieniony urząd promować raczył”¹⁸.

Jan Stanisław przez kilka lat pozostawał w otoczeniu króla Zygmunta III. Rezydentował go także na weselu córki Aleksandra Gosiewskiego wojewody smoleńskiego¹⁹. Rok 1617 r. przyniósł mu kolejny awans, Zygmunt III mianował go marszałkiem nadwornym litewskim²⁰. W trakcie sejmu 1618 r. po raz kolejny (pierwszy raz było to w 1616 r.) rozważano możliwość objęcia przez Jana Stanisława jednej z pieczęci litewskich. Nie doszło jednak to do skutku z uwagi na sprzeciw króla²¹.

Kolejnym etapem w karierze młodego Sapiehy miało być zawarcie małżeństwa, które dodałoby nie tylko splendoru rodzinie, ale przyniosłoby również korzyści majątkowe. Niezwykle atrakcyjną kandydatką była jedyna córka hetmana wielkiego litewskiego Jana Karola Chodkiewicza, Anna Scholastyka, pomimo iż Lew Sapieha i Jan Karol Chodkiewicz nie darzyli się sympatią. Hetman podejrzewał bowiem kanclerza wielkiego litewskiego o podejmowanie działań zmierzających do odsunięcia go od dowodzenia wojskiem na rzecz Aleksandra Gosiewskiego referendarza litewskiego. Natomiast Sapieha nazywał Chodkiewicza „Belzebubem”²². Negocjacjami w sprawie małżeństwa Anny Scholastyki z Janem Stanisławem zajął się Aleksander Massalski marszałek kowieński wraz z żoną Apolonią z Jasińskich Massalską²³. Pertraktacje nie należały do najłatwiejszych, gdyż w grę wchodziła znaczna fortuna. Ponadto wolą rodziców

---

dence from the Years 1587 to 1668, Part I: The Times of Sigismund III, 1587–1632, vol. 1, ed. by R. Skowron, Katowice 2016, s. 570 nr 238, s. 571 nr 240.

¹⁷ LNB, F.103, teka.155, k. 12, Adam Sieniuta do Jana Stanisława Sapiehy z Rudna 26 I 1623 r.

¹⁸ Tamże, k. 234, Jan Stanisław Sapieha do Lwa Sapiehy w Nowosiólkach 18 VIII 1625 r.

¹⁹ Tamże, k. 38, Zygmunt III do Jana Stanisława Sapiehy, w Warszawie 7 V 1623 r.

²⁰ *Urządnicy centralni...*, s. 165.

²¹ H. Lulewicz, *Sapieha...*, s. 625.

²² H. Wisner, *Rzeczpospolita Wazów. Czasy Zygmunta III i Władysława IV*, Warszawa 2002, s. 292.

²³ LNB, F.103, teka 557, k. 115, Aleksander Massalski do Jana Stanisława Sapiehy, w Wilnie 30 IX 1617 r.; k. 128, w Retowie 22 XII 1617 r. Apolonia Massalska do Jana Stanisława Sapiehy; k. 140 Aleksander Massalski do Jana Stanisława Sapiehy w Wilnie 31 III 1618 r.; k. 145, Aleksander Massalski do Jana Stanisława Sapiehy w Wilnie 5 V 1618.

było, aby Anna Scholastyka wstąpiła do zakonu, co nie pokrywało się z jej planami. Ostatecznie sprawę ewentualnych ślubów zakonnych pozostawiono decyzji Chodkiewiczówny. Wytrwały w swoich działaniach Aleksander Massalski wierzył w szczęśliwe zakończenie tej sprawy „jeno wasz mość mój miłościwy pan bądź do końca statecznym w przedsięwzięciu swem, pewnem ja tego nic nie wątpię w miłosierdziu pańskim, że według myśli mego miłościwego pana wszystko pójdzie”²⁴. 2 czerwca 1618 r. Aleksander Massalski informował Jana Stanisława, iż Anna Scholastyka jest przychylna staraniom Sapiehy²⁵.

W 1619 r. zmarła jej matka, Zofia z Mieleckich Chodkiewiczowa, co spowodowało kolejne opóźnienie w zawarciu małżeństwa. Chodkiewiczowa w swoim akcie ostatniej woli sporządzonym 22 września 1618 r. wyznaczyła swojego męża jako opiekuna córki, jednocześnie zalecając, aby przy wyborze małżonka kierował się nie posiadaniem majątkiem, ale przymiotami ducha: „proszę Mój Mił. Panie takiemu ją raczysz dać, który by był obfity w bojaźń Bożą (za którą wszystko dobre idzie), niż bogactwa ziemskie i takiemu z jakiegoby się kontentowali przyjaciele jej z obojga domu naszego”²⁶.

Ostatecznie ślub Sapiehy z Chodkiewiczówną odbył się we wrześniu 1620 r., a na wesele została zaproszona królowna szwedzka, Anna, którą reprezentował Stefan Pac pisarz wielki litewski²⁷. Chodkiewiczówna wniosła znaczny posag, natomiast Sapieha zapisał jej na Różanej i Ikaźni sumę 100 000 złp²⁸. Jan Stanisław Sapieha utrzymywał również serdeczne relacje z królowną Anną, która m.in. oferowała swoją pomoc w chorobie jego syna Karola²⁹.

W 1621 r. Jan Stanisław ponownie zaangażował się w działalność publiczną. Wspólnie z teściem zajął się przygotowaniem oddziałów wojskowych na kampanię chocimską. Wyruszył też do obozu koncentracji armii pod Lwów. Nominację na urząd marszałka wielkiego litewskiego otrzymał w listopadzie 1621 r.³⁰

Śmierć Jana Karola Chodkiewicza w obozie pod Chocimiem 24 września 1621 r. rozpoczęła kilkuletni proces o jego majątek, zwłaszcza że zmarły pomi-

²⁴ Tamże, k. 136, Aleksander Massalski do Jana Stanisława Sapiehy w Sapieżyszkach 20 II 1618 r.

²⁵ Tamże, k. 146, Aleksander Massalski do Jana Stanisława Sapiehy w Miratyczach 2 VI 1618 r.

²⁶ *Kopia testamentu Zofii z Mielca Chodkiewiczowej wojewodziny wileńskiej*, w: *Korrespondencje Jana Karola Chodkiewicza*, oprac. W. Chomętowski, Warszawa 1875, s. 188.

²⁷ *Sapiehowie. Materiały...*, s. 3.

²⁸ *Kazimiero Leono Sapiegos inventorinė knyga (1647/1648)*, oprac. D. Antanavičius, A. Baliulis, Vilnius 2014, s. 151.

²⁹ LNB, F.103, teka 557, k. 384, Królowna Anna do Jana Stanisława Sapiehy w Warszawie 22 II 1622 r.

³⁰ *Urzędnicy centralni...* s. 165: Jan Stanisław marszałek nadworny, nominowany 24 XI 1621 r.

nał w testamencie swoją córkę. Bowiem 24 listopada 1620 r. Jan Karol Chodkiewicz, kierowany zapewne sugestiami brata Aleksandra wojewody trockiego, zawarł związek małżeński z młodszą o czterdzieści lat Anną Alojzą Ostrogską, córka Aleksandra wojewody wołyńskiego. Aleksander Chodkiewicz liczył, iż schorowany brat zapewne nie przeżyje długo, co pozwoli mu zostać opiekunem wdowy i swobodnie korzystać z jego dóbr³¹.

W pierwszej kolejności Sapiehowie zajęli dobrą Cimkowicze i Lachowicze. Byli też wyjątkowo zaangażowani w procesy z wdową po Chodkiewiczu, prowadzili w tej sprawie ożywioną korespondencję. Osobą, która trzymała rękę na pulsie w kwestii spraw majątkowych po zmarłym Janie Karolu Chodkiewiczu, był przede wszystkim Lew Sapieha. Szczegółowo instruował on Jana Stanisława jak ma postępować w relacjach z wojewodziną wileńską Anną Alojzą i wojewodą trockim Aleksandrem Chodkiewiczem³². O wyznaczonym terminie zawarcia ugody zawiadamiał Jana Stanisława królewicz Władysław w liście z dnia 13 kwietnia 1623 r.³³

Ostatecznie 27 maja 1623 r. przed Trybunałem Koronnym w Lublinie doszło do ugody. Jan Stanisław Sapieha nie był uczestnikiem ugody z uwagi na chorobę żony, a reprezentował go Lew Sapieha³⁴. Na mocy ugody Sapieha w imieniu żony zobowiązał się wypłacić w trzech ratach wdowie po Chodkiewiczu sumę 220 000 złp. W zamian przekazała ona Sapiehom Bychów z twierdzą, Szkuudy (Johansberg) i Kretynę (Karolsztat), a także pozostające w zastawie Berżony w Inflantach³⁵. W realizację postanowień ugody między Sapiehami a Anną Alojzą Ostrogską wdową po Janie Karolu Chodkiewiczu osobiście zaangażował się królewicz Władysław³⁶. Zapisy z 26 września 1623 r. oraz z 28 lutego 1625 r. spowodowały, że dobra należące do Anny Scholastyki na stałe zasiliły majątki Sapiehów³⁷.

W kolejnych latach 1623–1624 Jan Stanisław uczestniczył w obradach sejmu i konwokacji wileńskiej. Lew Sapieha, już jako hetman wielki litewski, podjął

³¹ H. Wisner, *Rzeczpospolita...*, s. 290.

³² LNB, F.103, I 155, k. 22, Lew Sapieha do Jana Stanisława z Brześcia 27 III 1623 r.

³³ Tamże, k. 31, Królewicz Władysław Zygmunt do Jana Stanisława Sapiehy w Warszawie 23 IV 1623 r.

³⁴ Tamże, k. 40, Lew Sapieha do Jana Stanisława Sapiehy w Lublinie 2 V 1623 r.

³⁵ *Sapiehowie...*, s. 6; LNB, F.103, teka 155, k. 44, Lew Sapieha do Jana Stanisława Sapiehy w Kordnie 20 V 1623 r.

³⁶ LNB F.103, teka.155, k. 56, Królewicz Władysław Zygmunt do Jana Stanisława Sapiehy w Królewcu 14 VI 1623 r.

³⁷ *Sapiehowie...*, s. 9.

starania o uzyskanie dla Jana Stanisława zastępstwa w sprawowaniu tego urzędu. Mimo braku zdolności i kwalifikacji dowódczych to właśnie Jana Stanisława wyznaczył Lew na dowódcę nad wojskiem litewskim, zaś ekspedycja ta zakończyła się klęską. 17 stycznia 1626 r. siły dowodzone przez Jana Stanisława zostały rozgromione przez armię szwedzką dowodzoną przez Gustawa Adolfa pod Walmoją. Sytuacja ta obnażyła słabe strony Jana Stanisława, przede wszystkim niezdecydowanie, brak kwalifikacji dowódczych. W związku z tym jego funkcję przejął Aleksander Gosiewski wojewoda smoleński³⁸.

Przegrana bitwa pod Walmoją negatywnie odcisnęła się na psychice Jana Stanisława, choć fakt ten nie był powszechnie znany do wiosny 1627 r. Członkowie rodziny wyrażali troskę o stan zdrowia marszałka, m.in. Aleksander Dadźbóg Sapieha pisał „żałuję serdecznie jeszcze niesposobnego zdrowia W.M. pana Pana Boga proszę aby do pierwszego zdrowia W.M. m pana przyprowadziwszy w nim długo fortunnie chować raczył”³⁹. Na krótki czas nastąpiła poprawa jego stanu zdrowia, a następnie miał miejsce kolejny nawrót choroby⁴⁰. Liczne kuracje nie przynosiły trwałej poprawy, w związku z tym w 1628 r. marszałek wyjechał za granicę, do Egeru, aby korzystać z leczniczych właściwości wód. Następnie udał się on do Włoch. Stan zdrowia najstarszego syna spędzał sen z powiek Lwa Sapiehy, co znajduje wyraz w kierowanej do niego korespondencji⁴¹. Również pozostali członkowie rodziny interesowali się jego zdrowiem, zwłaszcza bracia Krzysztof i Kazimierz Leon. Na Litwę marszałek powrócił w 1630 roku.

Jan Stanisław Sapieha miewał okresy, w których jego kondycja zdrowotna była stabilna. Wówczas starał się angażować w życie publiczne i towarzyskie. Z racji tego, iż to Jan Stanisław był kreowany przez Lwa na głowę rodu, po śmierci jego żony Anny Scholastyki (1625) należało pomyśleć o kolejnym małżeństwie, które mogłoby przedłużyć ród. W kręgu matrymonialnego zainteresowania znalazła się księżna pomorska, siostra księcia brunszwickiego⁴².

³⁸ H. Lulewicz, *Sapieha...*, s. 626.

³⁹ LNB, F.103, Dz. I, teka VI, k.55, Aleksander Dadźbóg Sapieha do Jana Stanisława Sapiehy w obozie pod Zelborkiem 17 VIII 1627 r.

⁴⁰ LNB F.103, Dz. I, teka VI, k. 82, Lew Sapieha do Jana Stanisława Sapiehy w Brześciu 24 XII 1627 r.

⁴¹ LNB, F.103, Dz. I, teka VI, k.126, Lew Sapieha do Jana Stanisława Sapiehy z Brześcia 10 III 1628 r.

⁴² Być może chodzi o Zofię córkę Jana Starszego, księcia szlezwicko-holstyńskiego na Sonderburgu i Elżbiety brunszwickiej z Grubenhagen, wdowę po Filipie II szczecińskim (1573–1618). E. Rymar, *Rodowód książąt pomorskich*, Szczecin 2005, s. 465.

W zaaranżowanie kolejnego małżeństwa Jana Stanisława zaangażował się Andrzej Stanisław Sapieha starosta ryski, który tak opisywał kandydatkę: „ma na siedm beczek złota, może wziąć za dożywocie swoje sto tysięcy talerów. Jest wiary saskiej, ale pobożna. Fraucymer swój w wielkiej karze chowa, nie tak jak insze xiężne wdowy, gdzie wielka rozpusta”⁴³. Starosta ryski w liście do Jana Stanisława wyliczał jej liczne przymioty: „wiary jest saskiej, bardzo pobożna, jest bardzo mądra w tym wdowim stanie”⁴⁴. Najprawdopodobniej zarówno księżna pomorska, jak i marszałek wielki litewski nie byli przekonani do siebie⁴⁵.

Starosta ryski nie ustawał w dalszych poszukiwaniach idealnej małżonki dla Sapiehy. Kolejną kandydatką wydawała się być Katarzyna Wejherowa, córka Piotra Opalińskiego krajczego koronnego, wdowa po Dymitrze Wejherze; inną proponowaną kandydatką ewentualnie była jej córka Anna Wejherówna, późniejsza żona wojewody rawskiego Andrzeja Grudzińskiego, następnie żona Pawła Gembickiego kasztelana łęczyckiego⁴⁶. Przyczyn niepowodzeń tych zabiegów można doszukiwać się w docierających informacjach o przypadłościach, na które cierpiał marszałek. Choć nie można jednocześnie wykluczyć niechęci samego Jana Stanisława do małżeństwa z proponowanymi mu kandydatkami.

Kolejne kuracje nie przynosiły Janowi Stanisławowi pełnego powrotu do zdrowia. Prawdopodobnie była to rozwijająca się choroba psychiczna. Powodów do zmartwień mógł również dostarczać brak potomstwa i w konsekwencji – ciągłości rodu. Sapieha podejrzewał, lub zostało mu to zasugerowane, iż rzucono na niego urok, którego celem było niedopuszczenie do jego ożenku. W oparciu o zeznania Stanisława Aleksandra Borkowskiego dworzanina marszałka sporządzono akt oskarżenia wobec popadii Rainy Hromyczyny⁴⁷. Od marca 1630 r. do grudnia 1631 r. toczył się proces przed sądem grodzkim nowogródzkim, a sfrustrowany bezdzietnością oraz kolejnymi atakami szaleństwa marszałek postanowił sprawę doprowadzić do końca i w rezultacie papadia została spalona na stosie w Nowogródku⁴⁸. Nie był to odosobniony

⁴³ RNB w Petersburgu, F. 136/16, k. 18.

⁴⁴ LNB F.103, Dz. I, teka VI, k. 135, Andrzej Stanisław Sapieha starosta ryski do Jana Stanisława Sapiehy 23 III 1628 r.

⁴⁵ Tamże k. 149, Andrzej Stanisław Sapieha starosta ryski do Jana Stanisława Sapiehy 22 XI 1628 r.

⁴⁶ RNB w Petersburgu F. 136/16, k. 18v.

⁴⁷ T. Łopalewski, *Czarownice litewskie*, Warszawa 1923, http://historia_kobiet.w.interiowo.pl/teksty/cza-li-2.htm dostęp styczeń 2016.

⁴⁸ M. Piłaszek, *Litewskie procesy czarownic w XVI–XVIII w.*, „OiRwP”, t. XLVI 2002, s. 25.

przypadek⁴⁹. T. Łopalewski w swojej pracy przytacza dokładny opis procesu popadai⁵⁰.

Po licznych perypetiach matrymonialnych w 1631 r. Jan Stanisław zawarł kolejny związek małżeński z Gryzeldą Wodyńską⁵¹. Zachowana korespondencja świadczy, iż małżeństwo należało do stosunkowo udanych, mimo postępującej choroby Jana Stanisława. Gryzelda w bardzo czułych słowach zwracała się do małżonka „serdecznie kochany Jasieńku”⁵². Mimo dość krótkiego małżeństwa byli sobie bardzo bliscy.

Niestabilne zachowanie Sapiehy ponownie dało o sobie znać już w 1632 r., w czasie gdy jego żona przebywała u Wiesiołowskich. Nakazywał jej natychmiastowy powrót, tłumacząc to wielką tęsknotą, bólami głowy: „dziękuję wielce W.M. mm.p. żeś mię wiadomą uczynił o zdrowiu swem, lecz mię WM barzo zafrasował że WM piszesz na bolenie głowy skarżysz się. Wydziwować się temu niemogę że WM bezemnie tak barzo *tęsknisz i* barzej mogę jeno sama przyznać że to WM z miłości przeciwko mnie czynisz”⁵³. Nie jest wiadome na ile tęsknota Jana Stanisława za żoną wynikała jedynie ze szczerego uczucia, a na ile był to wynik jego zaburzeń.

W styczniu 1633 r. zmarła Gryzelda Wodyńska, co spowodowało kolejną traumę i pogorszenie zdrowia Jana Stanisława. Pogrzeb, zgodnie z jej wolą testamentową, miał odbyć się w Białymstoku, jednak życzenie zmarłej nie zostało spełnione. Jan Stanisław Sapieha sprawę pogrzebu konsultował z ojcem: Lew zalecał Wilno jako miejsce ostatniego spoczynku, ewentualnie Tykocin⁵⁴. Ostatecznie wybór padł na Wilno, a uroczystości pogrzebowe odbyły się 26 kwietnia 1633 r.

Relacje Jana Stanisława Sapiehy z otoczeniem od przełomowego momentu w jego życiu, jakim była porażka pod Walmojzą, były, delikatnie rzecz ujmując, odbiegające od panujących wówczas norm. Postępujące objawy choroby psychicznej były coraz bardziej widoczne i powodowały nieraz konsternację u obserwatorów jego publicznych wystąpień. Lecz mimo to Sapieha nie był izolowa-

---

⁴⁹ *Raganų Teismai*, red. K. Jablonskis, R. Jasas, Wilno–Mińsk 1987, nr 42 (10–11 V 1655), w sprawie nr 30 (8 XI 1636) skazana na śmierć szlachcianka składa apelację do Trybunału Litewskiego.

⁵⁰ T. Łopalewski, *Czarownice...*, http://historia_kobiet.w.interiowo.pl/teksty/cza-li-2.htm, dostęp styczeń 2016.

⁵¹ Gryzelda Wodyńska była adoptowaną córką Krzysztofa Wiesiołowskiego marszałka wielkiego litewskiego i jego żony Aleksandry Marianny Sobieskiej.

⁵² LNB, F.103 teka 157, k. 489, Gryzelda Wodyńska Sapieżyna do Jana Stanisława Sapiehy w Wasilkowie 1632.

⁵³ Tamże, k. 492, Gryzelda Wodyńska do Jana Stanisława Sapiehy w Kamiennej 7 I 1632 r.

⁵⁴ Tamże, k. 605, Lew Sapieha do Jana Stanisława Sapiehy w Wilnie 24 III 1633 r.

ny w swoim środowisku, czego przykładem jest wybranie go 25 czerwca 1633 r. przez deputatów trybunalskich honorowym marszałkiem na powitanie Władysława IV, jednak, jak zanotował Albrycht Stanisław Radziwiłł w swoim pamiętniku, „ten dziwne gesta i znaki powaryowanej głowy pokazał, z innych śmiechem z drugich zaś żalem, ubolewających nad tak zacnego człowieka nieszczęściem”⁵⁵.

W kolejnych latach z uwagi na stan zdrowia ograniczył on działalność polityczną, choć starał się być obecnym w ważnych wydarzeniach politycznych, między innymi w sejmie elekcyjnym 1632 roku. Z powodu śmierci żony Gryzeldy Wodyńskiej nie mógł uczestniczyć w sejmie koronacyjnym w Krakowie. Po raz ostatni Sapieha był aktywny publicznie w trakcie sejmu zwyczajnego w 1635 r. Nie obyło się przy tym bez skandalu. Jak zanotował w swoim pamiętniku Albrycht Stanisław Radziwiłł 15 lutego 1635: „Tego dnia marszałek Sapieha został pozwany przez biskupa wileńskiego [Abrahama Wojnę], którego biskupią gospodę, należną mu wedle starego zwyczaju, sobie przywłaszczył. Rzecz to niesłychana. Dekretu nie wydano a następnego dnia król, wezwawszy do siebie marszałka litewskiego Sapiehę, rozkazał mu zwrócić gospodę. A ponieważ ów miał głowę prawie całkiem pomieszaną, więc król obawiając się takiego wypadku, jaki zdarzył się jego ojcu z [Michałem] Piekarskim, polecił kilku osobom i mnie także stać w pewnej odległości i, uspokoiwszy słowy chory umysł, skłonił Sapiehę do zwrotu biskupiej kamienicy”⁵⁶. Pomimo pogłębiającej się choroby Sapieha był tolerowany przez Władysława IV.

Sapieha zmarł 10 kwietnia 1635 r. w Lachowiczach, został pochowany obok żon i synka Karola z pierwszej żony w rodzinnym grobowcu w kościele św. Michała w Wilnie. Murowany nagrobek ufundował mu brat Kazimierz Leon, który odziedziczył wszystkie jego dobra⁵⁷. Kazanie na pogrzebie Jana Stanisława wygłosił jezuita Maciej Kazimierz Sarbiewski. Uczestnictwo w pogrzebie Sapiehy nie było dla Sarbiewskiego pierwszym kontaktem z rodem ani też ze zmarłym Janem Stanisławem, ponieważ w 1620 r. napisał on epitalamium z okazji ślubu Sapiehy z jedyną córką Jana Karola Chodkiewicza, Anną Scholastyką⁵⁸. Kazanie z pogrzebu Jana Stanisława jest jedynym ocalałym kazaniem Sarbiewskie-

---

⁵⁵ A. Radziwiłł, *Pamiętnik o dziejach w Polsce*, t. I, oprac. A. Przyboś i R. Żelewski, Warszawa 1980, s. 312; *Deputaci Trybunału Głównego Wielkiego Księstwa Litewskiego (1582–1696)*. Spis, oprac. H. Lulewicz i A. Rachuba, Warszawa 2007, s. 209.

⁵⁶ A.S. Radziwiłł, *Pamiętnik*, s. 418.

⁵⁷ *Sapiehowie...*, t. II., s. 11.

⁵⁸ A. Nowicka-Struska, *Laska marszałkowska [...] na pogrzebie Jana Stanisława Sapiehy, jedyne kazanie Macieja Kazimierza Sarbiewskiego*, w: *Sapiehowie epoki Kodnia i Krasiczyna*, red. K. Stępiak, Lublin 2007, s. 109.

go⁵⁹. W kazaniu kaznodzieja wygłasza pochwałę zmarłego, chwali Sapiechę jako uczciwego posła, sprawiedliwego sędziego, w swych pochwałach Sarbiewski posłużył się częstym w kazaniach pogrzebowych podziałem: pochwały czynów obywatelskich, służby ojczyźnie i oddaniu Kościołowi, fundacjom itp.⁶⁰

Jan Stanisław Sapieha mimo problemów ze zdrowiem psychicznym pozostawał w dobrych relacjach z rodziną i niemal wszyscy krewni byli zainteresowani jego zdrowiem. Przez całe życie pozostawał także w przyjaźni z królem Władysławem IV. Mimo postępującej choroby nie został wykluczony ze swojego środowiska, starał się angażować w życie polityczne, zawarł kolejny związek małżeński. Rodzina, a zwłaszcza ojciec, wykazywała postawę chroniącą, starała się mu doradzać w kwestiach majątkowych.

Jan Stanisław Sapieha nie był zręcznym politykiem, wybitnym dowódcą, nie zaistniał również jako fundator czy mecenas. W niczym nie przypominał swego ojca, który bardzo aktywnie uczestniczył w życiu politycznym⁶¹. Mimo licznych ułomności Lew Sapieha starał się go wypromować na swojego następcę, głowę rodu. Sam właściwie niczego nie osiągnął, niemal przez całe życie pozostawał w cieniu ojca, który nim sterował. Być może zbyt wielkie oczekiwania ojca w stosunku do Jana Stanisława, którym on nie był w stanie sprostać, trauma jakiej doznał po klęsce pod Walmojzą, śmierć pierwszej żony i jedyne go syna były czynnikami, które przyczyniły się do rozwoju choroby psychicznej.

Życie Jana Stanisława jest przykładem tego, iż mimo postępującej choroby, przy wsparciu rodziny i osób bliskich, nie został on skazany na wykluczenie i osamotnienie w chorobie. Niebagatelną rolę w tym odgrywał również jego majątek i pozycja domu Sapiechów.

Bibliografia

- Brodniak W.A., *Choroba psychiczna w świadomości społecznej*, Warszawa 2000.
Bilikiewicz T., Gallus J., *Psychiatria polska na tle dziejowym*, Warszawa 1962.
Deputaci Trybunału Głównego Wielkiego Księstwa Litewskiego (1582–1696). Spis, oprac. H. Lulewicz i A. Rachuba, Warszawa 2007.
Lulewicz H., *Sapieha Jan Stanisław*, PSB, t. XXXIV, z. 134, Wrocław 1992–1993.
Łopalewski T., *Czarownice litewskie*, Warszawa 1923.

⁵⁹ Tamże.

⁶⁰ Tamże, s. 115.

⁶¹ Świadczy o tym m.in. częsta jego obecność na sejmach lat 1611–1632 – uczestniczył w przeszło połowie zgromadzeń sejmowych. J. Seredyka, *Parlamentarzyści drugiej potowy panowania Zygmunta III Wazy*, Opole 1989, s. 21.

- Nowicka-Struska A., *Laska marszałkowska [...] na pogrzebie Jana Stanisława Sapiehy, jedyne kazanie Macieja Kazimierza Sarbiewskiego*, w: *Sapiehowie epoki Kodnia i Krasiczyna*, red. K. Stępiak, Lublin 2007.
- Piłaszek M., *Litewskie procesy czarownic w XVI-XVIII w.*, „OiRwP”, t. XLVI, 2002.
- Raganų Teismai*, red. K. Jablonskis, R. Jasas, Wilno–Mińsk 1987.
- Rymar E., *Rodowód książąt pomorskich*, Szczecin 2005.
- Seredyka J., *Parlamentarzyści drugiej potowy panowania Zygmunta III Wazy*, Opole 1989.
- Urzędnicy centralni i dostojnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV-XVIII w. Spisy.*, oprac. H. Lulewicz, A. Rachuba, Kórnik 1994.
- Wisner H., *Rzeczpospolita Wazów. Czasy Zygmunta III i Władysława IV*, Warszawa 2002.

Beata Gryko-Andrejuk
(University of Białystok)

Mental illness? Jan Stanisław Sapieha's relations with his family and environment

Summary

Jan Stanisław Sapieha was born in 1588. His father was Lew Sapieha and mother – Dorota Firlejówna. When he was two years old, his mother died. His stepmother was Elżbieta Radziwiłł. He had good rapport with his stepmother, cousins and the court. The king Władysław IV was the best friend of Jan Stanisław. His father wished his son to be the Sapiehas leader. The relations of Jan Stanisław Sapieha with his environment did not diverge from standards. The breakthrough point was his defeat in the battle of Walmojza in 1626. When he lost the battle, his mental health started to deteriorate. He went abroad for treatment but he did not recover. However, when he felt better, he committed himself to politics. After his wife Anna Scholastyka Chodkiewiczówna died, he got married to Gryzelda Wodyńska. Sapieha suspected that he was bewitched. He accused Raina Hromczyna of this and she was burnt at the stake. Sapieha was never isolated from the society because he was a friend of king Władysław IV. His health declined again in 1635 as he suffered from depression. Jan Stanisław Sapieha died on 10 April, 1635 in Lachowicze. He was buried in the church of St. Michael in Vilnius with his wives and son. Jan Stanisław Sapieha's life confirms that despite progressive disease, with the support of the family and friends he was not confined to exclusion and loneliness. His family position and wealth played an important role in this case as well.